

Kurtuba Martir Hareketinin Endülüs ve İspanya Hristiyanları Üzerindeki Etkileri The Effects of the Qordoban Martyrdom Movement on the Christians of Andalucia and Spain

Murat YANMAZ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dokt. Öğrencisi Murat YANMAZ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi,

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

ORCID: [0000-0001-6653-0272](https://orcid.org/0000-0001-6653-0272)

e-mail: muratyamaz0@gmail.com

Başvuru/Submitted: 10.02.2025

Kabul/Accepted: 30.05.2025

Atıf: Yanmaz, Murat, “Kurtuba Martir Hareketinin Endülüs ve İspanya Hristiyanları Üzerindeki Etkileri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 408-422.

Citation: Yanmaz, Murat, “The Effects of the Qordoban Martyrdom Movement on the Christians of Andalucia and Spain”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (June 2025): 408-422.

Lisans/License:

Öz - Bu çalışma, 9. yüzyılın ortalarında İber Yarımadası'nda bir grup Hristiyan'ın, yarımada İslamiyet'i benimseyenlerin sayısının artması ve Arap gelenek göreneklerinin Hristiyan toplumu tarafından kabul edilmesine karşı çıkarak, kasten İslam'a ve Hz. Muhammed'e küfretmeleri ve bunun sonucunda idam edilmelerini kapsayan Kurtuba Martir Hareketi hakkındadır. Müslümanlar 711 yılında İber Yarımadası'na girmişler ve yarımada'yı oldukça kısa bir sürede hâkimiyetleri altına almışlardır. 8. yüzyılın sonlarına doğru da yarımada'daki Müslüman egemenliği sağlamışlardır. 9. yüzyılın başlarından itibaren ise yarımada'daki Hristiyan halk arasında İslamiyet'i kabul edenlerin sayısında bir artış meydana gelmeye başlamıştır. Bunun yanında, Hristiyan toplumdaki bazı kişiler Müslümanlar gibi giyinmeye ve Arapça öğrenmeye başlamış, Arap gelenek göreneklerini benimsemişlerdir. 9. yüzyılın ortalarında, yarımada'da Müslümanların yönetim merkezi olan Kurtuba şehrinde, çoğunluğunu din adamlarının oluşturduğu bir grup Hristiyan öne çıkarak, kendi kimliklerini ve dinlerini kaybetmeye başladıklarını ileri sürmüşlerdir. Ardından, İslam ve Hz. Muhammed hakkında aşağılayıcı ithamlarda bulunmuşlardır. Müslüman yönetimi altında yaşayan bu Hristiyanlar, hareketlerinin sonucunda öleceklerini bilerek, yani kasten böyle bir faaliyette bulunmuşlar ve Müslüman yöneticiler tarafından idam edilmişlerdir. İber Yarımadası'nda, Müslümanların yönetim merkezi olan Kurtuba şehrinde yaklaşık kırk sekiz Hristiyan'ın ölümü ile sonuçlanan ve Kurtuba Martir Hareketi olarak bilinen bu hareket, yarımada'daki bir grup Hristiyan'ın İslam ve Hz. Muhammed hakkındaki görüşlerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Diğer taraftan, yarımada'daki Hristiyan toplumun çoğunluğu bu harekete destek vermemiştir. Kurtuba Martir Hareketi daha sonra da yarımada'daki Hristiyan toplum üzerinde büyük bir etkiye yol açmamış gibi görünmektedir.

Anahtar Kelimeler– Kurtuba Martir Hareketi, Eulogius, İslâm, İslam Algısı.

Abstract – This study examines the Cordoban Martyrdom Movement, during which a group of Christians in the mid-9th century Iberian Peninsula deliberately blasphemed Islam and the Prophet Muhammad in protest against the growing number of Muslim converts and the adoption of Arab customs by the Christian community. As a result of their actions, they were executed. Muslims entered the Iberian Peninsula in 711 and established control over the region within a relatively short period. Towards the end of the 8th century, Muslim rule in the peninsula was consolidated. From the early 9th century onwards, there was an increase in the number of converts to Islam among the Christian population of the peninsula. In addition, some members of the Christian community began to dress like Muslims, began learning Arabic, and started adopting Arab traditions. In the mid-9th century, in the city of Cordoba—the administrative center of Muslim rule in the peninsula—a group of Christians, mostly clerical, publicly claimed that they were beginning to lose their religious and cultural identity. They then made derogatory insults against Islam and the Prophet Muhammad. These Christians, who lived under Muslim rule, deliberately carried out these acts with full awareness that they would be executed as a result. Known as the Cordoban Martyrdom Movement, this incident, which led to the execution of approximately forty-eight Christians in the city of Cordoba, the administrative center of Muslim rule in the Iberian Peninsula, is significant for understanding the perspectives of a group of Christians on Islam and the Prophet Muhammad. On the other hand, the majority of the Christian community in the peninsula did not support this movement. The Cordoban Martyrdom Movement does not seem to have made a significant long-term impact on the Christian community in the peninsula.

Keywords– Cordoban Martyrdom Movement, Eulogius, Islâm, Perception of Islâm.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2025
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Muslim forces entered the Iberian Peninsula in 711 and dominated the peninsula from south to north in a very short time. The Muslims, who expanded their dominance by making agreements with the local lords in the Iberian Peninsula, consolidated their sovereignty in the peninsula towards the end of the 8th century. The direct rule of the Andalusian Umayyad emirs likely played a significant role in consolidating Muslim control over the region. The capital and administrative centre of the Andalusian Umayyad State was the city of Cordoba.

Muslims, Christians and Jews coexisted in the Iberian Peninsula for an extended period. In this context, religious communities engaged in various forms of interaction. Especially from the beginning of the 9th century, there was a noticeable increase in the number of Christian converts to Islam in the peninsula. In addition, some members of the Christian community tried to dress like Muslim Arabs, learned Arabic and adopted Arab customs and traditions. As this study will demonstrate, there were various underlying reasons for these developments.

In the mid-9th century, in the city of Cordoba, the administrative center of Muslim rule in the peninsula, a group of Christians—most of them clergymen—emerged as prominent figures. In response to the increasing number of conversions to Islam, they claimed that they were losing their religious and cultural identity and publicly blasphemed Islam and the Prophet Muhammad. This group of Christians, living in a city under Muslim rule, deliberately committed such an act, even though they knew that they would die as a result of their blasphemy, and were executed by the Muslim rulers. In addition to those who died for blaspheming Islam and the Prophet Muhammad, there were also Christians who were executed after conversion. This movement, which resulted in the death of approximately forty-eight Christians in the city of Cordoba, the administrative centre of Muslims in the Iberian peninsula, is known as the Cordoban Martyrdom Movement.

Our only sources for the Cordoban Martyrdom Movement come from the writings of Eulogius, a cleric who was the leader of the movement and who was executed in 859, and his lay friend Paulus Alvarus (d.861). Eulogius' writings are extremely important for understanding the Cordoban Martyrdom Movement. This study draws extensively on his works as primary sources. Although his writings present a biased point of view, they are very important in terms of revealing the views of a group of Christians in the peninsula about Islam and the Prophet Muhammad. Very little is known about the perception of Islam in Western Europe in the Middle Ages. Eulogius' writings are also of great importance in terms of reflecting the mentality of the period regarding Islam. However, it should be remembered that Eulogius consciously composed his writings to justify and defend those who were executed. In this context, what he wrote should be approached critically.

The Cordoban Martyrdom Movement seems to have received no help from the Christian community in the peninsula. The authorised Christian clergy in the city of Cordoba did not support the movement. Therefore, the movement does not encompass the views of all Christians in the peninsula. Moreover, it can be argued that this movement did not have a major impact on the peninsula afterwards. After the conquest of the Iberian Peninsula by the Muslims in the early 8th century, the first Christian kingdom established on the peninsula was the Kingdom of Asturias. The remains of Eulogius, who was executed in 859, were moved to the Kingdom of Asturias in the 880s. However, there seems to be no information about the Cordoban Martyrdom Movement either in the Kingdom of Asturias or in the other Christian kingdoms of the peninsula. It seems possible to reach this conclusion from the narratives written in the Kingdom of Asturias in the 880s with the aim of constructing an identity.

GİRİŞ

9. yüzyılın ortalarında İber Yarımadası'nda, Müslümanların yönetimi altındaki Kurtuba şehrinde yaşayan bir grup Hristiyan, gelenek göreneklerini, yaşam tarzlarını ve dini kimliklerini kaybetmeye başladıklarını ileri sürerek Müslümanların yönetimine tepki göstermişlerdir. Bu tepki sırasında, İslam ve Hz. Peygamber'e küfretmişler ve bunun sonucunda Müslüman yetkililer tarafından idam edilmişlerdir. Yaklaşık kırk sekiz Hristiyan'ın idamıyla sonuçlanan bu hareket Kurtuba Martir Hareketi olarak bilinmektedir. Hareketin bu isimle bilinmesinin nedeni, bir grup Hristiyan'ın yasak olduğunu bilmelerine rağmen kasten İslam'a ve Hz. Peygamber'e dair aşağılayıcı ithamlarda bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Hareket hakkında bildiklerimiz yalnızca iki kişinin yazdıklarından ileri gelmektedir. Bu anlatılar, Ortaçağ'da İber Yarımadası'ndaki bir grup Hristiyan'ın Müslümanlara dair bakış açısını ve İslamiyet hakkındaki görüşlerini yansıttığı için oldukça önemlidir.

Bu çalışmada ilk olarak, Müslüman kuvvetlerin 8. yüzyılın başlarında İber Yarımadası'na girmelerinden, Kurtuba Martir Hareketinin gerçekleştiği 9. yüzyılın ortalarına kadar yarımadanın siyasî ve demografik yapısı ele alınacaktır. Hareket hakkında bilgi vermeden önce yarımadanın siyasî yapısını incelemek hareketin neden gerçekleştiğini saptamak için oldukça önemlidir. İkinci bölümde, çalışmamızın ana konusu olan Kurtuba Martir Hareketinin ne olduğu ve yarımada toplumu hangi kesiminden gelen kişilerin bu hareketi benimsediği birincil kaynaklara dayanılarak ele alınacaktır. Bu bölümde idam edilen Hristiyanlardan birkaçının yargılama ve infaz süreci hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca, Kurtuba'daki Hristiyan toplumun harekete karşı nasıl bir tavır aldığı da ikinci bölümde tartışılacaktır. Üçüncü bölümde, harekete dair Eulogius'un kaleme aldığı *Memoriale sanctorum* (Azizlerin Hatırası) ve *Epistolae* (Mektuplar) isimli eserler gibi birincil kaynaklar hakkında bilgi verilecek ve bu kaynaklarda yer alan anlatılardan örnekler sunularak, o dönemde İslam dininin nasıl algılandığına dair belli başlı çıkarımlar yapılacaktır. Son olarak ise Kurtuba Martir Hareketinin ardından yarımada oluşturulan Hristiyan ve Müslüman anlatılarda harekete dair bir bilgi bulunup bulunmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ardından, Kurtuba Martir Hareketinin Müslümanların kültürünü, gelenek göreneklerini benimseyen Hristiyan toplumda ve İslam dinini benimseyenler arasında büyük bir etkiye yol açıp açmadığı saptanmaya çalışılacaktır.

1. 8. ve 9. Yüzyılda İber Yarımadası'daki Siyasî ve Demografik Yapı Nasıldı?

Müslüman kuvvetler 711 yılında Berberi kumandan Tarık bin Ziyad (ö.720) önderliğinde, Araplardan ve Berberilerden oluşan bir birlikle İber Yarımadası'na girmişler ve yarımadayı güneyden kuzeye doğru hızlı bir şekilde fethetmişlerdir. Müslüman kuvvetlerin yarımada girdiklerini haber alan Vizigot kralı Roderik (ö.711?), güneye doğru hareket etmiş ve Müslümanlarla yapılan savaşı kaybetmiştir. Bu yenilgiyle birlikte, yaklaşık iki yüzyıldan fazla bir süre bölgeye hükmeden Vizigot Krallığı, İber Yarımadası'ndaki egemenliğini kaybetmiştir. Araplar ve Berberilerden oluşan Müslüman kuvvetlerin yarımadanın büyük kısmını kısa zamanda hâkimiyet altına almaları dikkat çekicidir. Müslümanlar az sayıda kuvvet ile İber Yarımadası'na girmelerine rağmen Got yerel beyleriyle ve bölgedeki yöneticilerle anlaşmalar yaparak hâkimiyetlerini yarımadanın farklı bölgelerinde sağlamlaştırmışlardır.¹

Müslümanların yarımadayı hızlı bir şekilde hâkimiyet altına almaları bazı kesimler tarafından Vizigot Krallığı zamanında yarımadanın kötü yönetilmesiyle ve düzensizlik içinde olmasıyla

¹ Bu beylerden en ünlüsü, İber Yarımadası'nın güneydoğusunda bulunan *Murcia* bölgesinde yedi şehri elinde tutan ve Müslüman egemenliğini kabul eden Got asıllı Kont Teodemir'dir (Tudmir). Teodemir, Müslümanlar ile yaptığı anlaşma çerçevesinde tabiiyet gösterip yıllık vergisini ödemiş ve karşılığında elinde tuttuğu şehirlerde yönetimine devam etmiştir. Roger Collins, *The Arap Conquest of Spain, 710-797* (United Kingdom: Blackwell Publishers Ltd, 1989), 39. Yarımada'daki yerel kontlar ve beyler, yarımada giren Müslüman kuvvetlere karşı savaştan ziyade biat edip konumlarını korumuşlardır. A. Barbero ve M. I. Loring, "The Catholic Visigothic Kingdom" içinde *The New Cambridge Medieval History: Volume I c.500-c. 700* ed. Paul Fouracre (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 370.

açıklanmaktadır.² Ayrıca, Müslüman kuvvetler 711 yılında yarımadaya girdiklerinde son Vizigot kralı olarak bilinen kral Roderik'in, yarımada'nın kuzeyindeki isyanı bastırmakla meşgul olduğu bilinmektedir.³ Bu bağlamda, yarımada'da ikamet eden halkın ve bölge yöneticilerinin yeni gelen Müslüman kuvvetlere karşı çok büyük bir direnç göstermedikleri düşünülebilir. Yarımada'daki yerel beyler, Müslümanlarla anlaşmalar yaparak bulundukları konumu korumuşlardır. Dahası, İber Yarımadası'ndaki Müslüman yöneticiler, İslam hukuku çerçevesinde, fethettikleri bölgelerde *cizye*⁴ vergisini ödedikleri takdirde yarımada'da farklı dinden olan kimselere günlük yaşamlarını rahatsız edilmeden sürdürme hakkı tanımışlardır.⁵

8. yüzyılın başlarındaki fethi takiben yüzyılın sonlarına doğru Müslümanlar yarımada'daki egemenliklerini tam olarak kurabilmişlerdir. 9. yüzyılın başlarında ise özellikle Müslümanların yönetim merkezi olan Kurtuba şehri ve çevresinde, yerli Hristiyan halktan İslamiyet'i benimseyenlerin sayısında artış meydana gelmiştir.⁶ Bu artışın ardında, Hristiyanların siyasî yönetim kadrosunda bulunma isteği veya Hristiyan halktan bazı kesimlerin *cizye* vergisinden muaf olmak istemeleri gibi nedenler yatıyor olabilir. Ayrıca, yerli halkın İslamiyet'i benimseme nedenlerinden biri de muhtemelen toplumda tam anlamıyla sosyal ve yasal bir statüye sahip olmak istemeleridir.⁷ Amerikalı tarihçi Richard W. Bulliet (1940-), topladığı veriler ışığında yaptığı önemli çalışmasında, yarımada'da başlarda az kişinin din değiştirdiğini fakat bu durum artış gösterince diğerlerinin de aynı şeyi yapma olasılığının arttığını ileri sürmüştür.⁸ Böylece, yarımada'da İslamiyet'i benimseyenlerin sayısı arttıkça Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki temas artmış ve dolayısıyla gayrimüslimlerin de din değiştirmelerinde bir artış meydana gelmiştir.⁹ Bu süreç, herhangi bir merkezî zorlama olmaksızın, toplumsal etkileşimler aracılığıyla doğal bir şekilde ilerlemiştir.¹⁰ Dahası, yarımada'da sıklıkla isyanların baş gösterdiği Vizigot Krallığı döneminin tersine, Müslüman yöneticilerin yarımada'ya belli ölçüde düzen ve istikrar getirmiş olduğu söylenebilir.¹¹ Bu düzen ve istikrar ortamı, muhtemelen yarımada'da İslamiyet'i benimseyenlerin sayısındaki artışa açıklamaktadır.

9. yüzyılın başlarından itibaren İber Yarımadası'nda İslamiyet'i benimseyenlerin sayısında artış söz konusu olduğu gibi Müslümanların ve Arapların yaşam kültürünü, dillerini, gelenek ve göreneklerini benimseyenlerin sayısında da bir artış olmuştur. Yarımada'daki Hristiyan toplumdan bazı kesimler Araplar gibi giyinmeye ve konuşmaya başlamış ve kendi kimliklerinden uzaklaşmışlardır.¹² İslamiyet'i benimsememelerine rağmen Arap kültürünü ve dilini kabul eden bu kişiler Müsta'rib (*Mozarap*)¹³ olarak

² Vizigot Krallığı'nın hakimiyeti altında İber Yarımadası'nda zaman zaman isyanlar meydana gelmiştir. Özellikle Vizigot kralı Witiza'nın (ö.710?) ölümünün ardından yarımada'da bir iç isyan ve anlaşılmazlık ortamı olmuştur. Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711* (United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2004), 113.

³ A. Barbero ve M. Vigil, *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista* (Barcelona: Ariel, 1984), 67. Yarımada'nın kuzey bölgelerinde yaşayan Asturias ve Bask gibi halklar kabile geçmişlerinin özelliklerini korumuşlar ve ara sıra Gotlara yenilmelerine rağmen tam olarak itaat altına alınamamış ve Vizigot Krallığı'nın son zamanlarına kadar da düşman olarak kalmışlardır. A. Barbero, "The Catholic", 350-351.

⁴ Cizye, "kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek" manasındaki "ceza" mastarından türemiş bir isimdir. İslam literatüründe tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye bu ad verilmiştir. Mehmet Erkal, "CİZYE" *TDV İA*, Cilt: 8 (1993), 42-45.

⁵ Robert Portass, "Early medieval Spain, 800-1100: the Christian kingdoms and al-Andalus" içinde *Debating medieval Europe: The early Middle Ages, c. 450-c. 1050* ed. Stephen Mossman (Manchester: Manchester University Press, 2020), 177.

⁶ Janina M. Safran, "Identity and Differentiation in Ninth-Century al-Andalus" *Speculum*, 76 (3), (2001): 573-598. 585. İngiliz tarihçi Hugh N. Kennedy (1947-), birincil kaynak eksikliğini dikkate alarak, 9. yüzyılın ortalarında çok sayıda Endülüslü Hristiyan'ın İslamiyet'i benimsediğini ifade etmektedir. Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (New York: Routledge, 2014), 67.

⁷ Jessica A. Coope, "Religious and Cultural Conversion to Islam in Ninth-Century Umayyad" *Journal of World History*, 4 (1), (1993): 47-68. 51.

⁸ İber Yarımadası'nda, Hristiyanların İslamiyet'i benimsemesi konusunda Amerikalı tarihçi Richard W. Bulliet'in (1940-) topladığı veriler ışığında yaptığı önemli çalışma için bkz: Richard Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History* (United States of America: Harvard University Press, 1979), 114-128.

⁹ Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1979), 33-35.

¹⁰ Feridun Bilgin, "Hristiyan Fedâiler: Dokuzuncu yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlif Hareket" *History Studies International Journal of History*, 8 (4), (2016): 19-32. 22.

¹¹ Lütfi Şeyban, *Endülüs: Cihat, Reconquista, Convivencia* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 72-73.

¹² Dario Fernandez Morera, *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain* (Wilmington: ISI Books, 2016), 54-55.

¹³ Ortaçağ'da İspanya'da Müslüman yönetimi altında yaşayan Hristiyanlara *Mozarap* denilmektedir. Terim, Arap ırkından olmadığı halde zamanla Araplaşan ya da Araplaşmış olan anlamlarına gelen Arapça *musta'rib* kelimesinden gelmektedir. İslam

nitelendirilmektedirler.¹⁴ Bunun yanı sıra, Endülüs sınırlarında, Müsta'riblerden ayrı olarak, Hristiyan tebaa içerisinde kendi dinlerini ve geleneklerini muhafaza edenler ve Müslümanlaşan mühtediler¹⁵ de bulunmaktadır.

9. yüzyılda Endülüs'te yaşamış yazar ve şair Paulus Alvarus (ö.861), Hristiyan halkın kendi kültürünü ve gelenek-göreneklerini kaybetmesini *Indiculus Luminosus* (*Yolu Aydınlatan İşaretler*) isimli eserinde şu sözlerle dile getirmektedir: “Hristiyanlar, Arapların şiirlerini ve kıssalarını okumaya bayılıyor. Arap ilahiyatçıları ve felsefeciler üzerine çalışıyorlar. Üstelik bunu, onları çürütmek amacıyla değil, fasih bir Arapçaya sahip olmak için yapıyorlar. Buna karşılık, Kitab-ı Mukaddes'in Latince şerhlerini okuyan, İncilleri, peygamberleri ve havarileri araştıranlar nerede? Heyhat! Tüm yetenekli Hristiyan gençler, Arapça kitapları şevkle okuyup inceliyor; büyük masraflar yaparak muazzam kütüphaneler oluşturuyor; Hristiyan edebiyatını hakir görüyor, dikkate değer bulmuyor. Hristiyanlar kendi dillerini unuttular. Bir dostuna Latince mektup yazabilen her bir kişiye karşılık, kendisini kusursuz bir şekilde Arapça ifade edebilen ve bu dilde Araplardan bile daha güzel şiir yazan bin kişi var.”¹⁶

Paulus Alvarus'un literatürde çok iyi bilinen bu sözleri 9. yüzyılın ortasında İber Yarımadası'ndaki toplumsal ve sosyal duruma adeta ayna tutmaktadır. Onun belirttiği gibi, yarımada'daki Hristiyan toplumun kimliğini kaybetmeye başlaması, yüzyılın ortalarında bir grup Hristiyan'ın Kurtuba'da direniş göstermesine neden olmuştur. Kurtuba Martir Hareketi olarak bilinen bu olay bir grup Hristiyan'ın yarımada'daki yönetime ve sosyal değişime karşı bakış açısını gözler önüne sermesi bakımından dikkate değerdir.

2. Kurtuba Martir Hareketi nedir? Ve Hristiyan Toplumdan Hangi Kesim Bu Harekete Katılmıştır?

Kurtuba Martir Hareketi, 850 ile 859 yılları arasında Kurtuba şehrinde yaklaşık kırk sekiz Hristiyan'ın, İslam dinine ve Hz. Peygamber'e yönelik aşağılayıcı ithamlarda bulunup küfretmeleri ve din değiştirip irtidat¹⁷ etmeleri sonucu idam edilmelerine verilen isimdir. Bu harekete dair birkaç önemli husus bulunmaktadır. İlk olarak, idam edilen kişilerin yaşamları ve ölümlerine dair elimizde iki kaynak bulunmaktadır. Bunlar; hareketin lideri olarak kabul edilen ve 859 yılında idam edilen Kurtubalı din

hukuku uyarınca Mozarapların ayrı dini kimliklerini korumalarına ve Müslüman yönetimini tanımaları ve cizye vergisi ödemeleri karşılığında mülklerini ellerinde tutmalarına izin verilmiştir. Böyle bir anlaşmaya tabi olan Hristiyanlar, Müslümanlar tarafından *zimmi* olarak adlandırılmışlardır. Kenneth B. Wolf, “MOZARABS” içinde *Medieval Iberia: An Encyclopedia* ed. E. Michael Gerli (New York: Routledge, 2013), 590-591.

¹⁴ Mozarap teriminin anlamı ve kapsamı hakkında daha geniş çapta bilgi almak için bkz. Enes Şanal, “Arapça Konuşan Hristiyanlar: Mozaraplar'ın Endülüs Bilim Hayatına Katkıları (X. Asır)” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38 (2) (2023): 719-750.

¹⁵ İhtida, “doğru yolu bulmak, yol göstermek” anlamlarına gelen hüdâ kökünden türemiştir ve “gerçeğe ulaşmak” demektir. Terim, başka bir dine mensupken veya inançsız iken İslam dinini benimsemeyi ifade eder. İhtida eden kimseye ise mühtedi adı verilir. Ali Köse, “İHTİDA”, *TDV İA*, Cilt: 21 (2000), 554-558.

¹⁶ Paulus Alvarus'un bu ünlü sözü Maria R. Menocal'ın Türkçeye çevirilen eserinden alınmıştır. Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi: Endülüs, Orta Çağ İspanyasında Ortak Yaşama Kültürü* çev. Sinan Coşkun (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 79. Bu alıntının Latincesi için bkz: “...Sic et dum illorum sacramenta inquirimus et filosoforum, immo filocomporum sectas scire non pro ipsorum conuincendos herrores, set pro elegantiam leporis et locutionem luculenter dissertant neglectis sanctis lectjonibus congregamus, nicil aliut quam numerum nominis eius in cuiculo nostro qvasi idola conlocamus. Quis, rogo, odie sollers in nostris fidelibus laycis inuenitvr, qui scripturis sanctis intentus uolumina quorumquumque doctorum Latine conscripta respiciat? Quis euangelico, quis profetico, quis qpostolico ustus tenetur amore? Nonne homnes iubenes Xpiani uultu decori, lingue disserti, habitu gestique conspicui, gentilici < a > eruditjoni preclari, Harabico eloquio sublimati uolumina Cldeorum haudissime tractant, intentissime legunt, ardentissime disserunt et ingenti studio congregantes lata constrictaque lingua laudando diuulgant, ecclesiasticam pulcritudinem ignorantes et ecclesiae flumina de paradiso manantja quasi uillissima contemntes? Heu pro dolor, legem suam nesciunt Xpiani et linguam propriam non aduertunt Latini, ita ut omni Xpi collegio uix inueniatur unus in milleno hominum numero qui saluatorias fratri possit ratjonauiliter dirigere litteras ...” *Corpus scriptorum Muzarabicorum I*, ed. Juan Gil (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973), 314-315.

¹⁷ “Dönmek; geri çevirmek, kabul etmemek” anlamlarındaki redd kökünden türeyen ridde ve irtidat, Müslüman birinin kendi iradesiyle İslam dininden çıkmasını ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de iman ettikten sonra küfre girenlerin doğru yoldan sapmış oldukları, yaptıkları amellerin dünyada ve ahirette elem verici bir azaba çarptırılacakları ifade edilir; ancak irtidatın dünyadaki cezai müeyyidesinin ne olduğu belirtilmez. Bu suç ve cezanın içeriğine dair farklı dönemlerde farklı görüşler ileri sürülmüştür fakat klasik dönem İslam hukukçuları arasında irtidat eden erkeğin cezasının ölüm olduğu hususunda görüş birliği vardır. İrfan İnce, “RİDDE”, *TDV İA*, Cilt: 35 (2008), 88-91.

adamı Eulogius¹⁸ ile onun ruhban zümresinden olmayan yakın dostu Paulus Alvarus'un yazdıklarıdır.¹⁹ Paulus Alvarus ve özellikle Eulogius, anlatılarını idam edilen Hristiyanları şehitlik mertebesine çıkarmak ve onları savunmak amacıyla kaleme almışlardır. Onların yazdıkları Ortaçağ'da İber Yarımadası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkileri hakkında da önemli bilgiler sunmasına rağmen bu anlatıların tamamen hareketi meşrulaştırmak isteyen Hristiyan bir din adamının ve onun arkadaşının perspektifinden yazıldığı unutulmamalıdır. Hareket hakkındaki diğer önemli husus ise şudur ki Kurtuba'da yaşayan Hristiyan toplum, bu hareketi farklı şekilde yorumlamış ve genel olarak harekete destek vermemiştir. Son olarak ise idam edilen Hristiyanların büyük bir kısmı İslam'a ve Peygamber'e küfrederek bilinen yasakları kasten çiğnemişler ve suçlarının cezası olarak idam edilmişlerdir.

İlk idam edilen kişi Perfectus (ö.18 Nisan 850) isimli Hristiyan bir din adamıdır. Perfectus'un idam edilme sürecine giden olay Eulogius'un *Memoriale sanctorum* (Azizler'in Hatırası) isimli eserinde anlatılmaktadır. Perfectus, bir gün yolda yürüdüğü sırada bir grup Müslüman tarafından durdurulmuştur. Kendisine Hz. İsa ve Hz. Peygamber hakkındaki görüşleri sorulmuş, o da Hz. İsa hakkında görüşlerini belirtmiş fakat Hz. Peygamber hakkında konuşmaktan kaçınmıştır. Bunun üzerine, Müslümanlar, onu herhangi bir şekilde suçlamayacaklarını temin etmişler ve görüşünü sormuşlardır. Ardından Perfectus, Peygamber ile eşi Hz. Hatice (ö.619) arasındaki münasebet hakkında konuşmuş ve onun yanlış biri olduğunu ileri sürmüştür. Müslümanlar o gün için verdikleri sözü tutmuş olsalar bile ertesi günlerde Perfectus'u söylemleri yüzünden suçlamışlardır. Hapse giren Perfectus, söylediklerinin arkasında durunca idam cezasına çarptırılmıştır.²⁰ Böylece, Eulogius'un anlatısından, Perfectus'un idam edilmesinde Müslümanların da rolü olduğu sonucu çıkmaktadır.

Perfectus'un ölümü Hristiyan toplumda büyük bir etkiye yol açmamış gibi görünmektedir; çünkü bir sonraki idam, 3 Haziran 851 yılında gerçekleşmiştir. Perfectus'un ardından yaklaşık bir yıl sonra idam edilen kişi Hristiyan bir din adamı olan Isaac'tir. Aslında, yarımada'daki Hristiyan din adamları, Müslüman kuvvetler yarımada'ya girdiklerinden itibaren Hristiyan halk ve Müslüman yöneticiler arasındaki iletişimi sağlamakla görevli olmuşlardır.²¹ Bu din adamları, muhtemelen yarımada'nın yeni hâkimleri karşısında sahip oldukları konumları kaybetmek istememişler ve iki taraf arasında iletişimi sağlayıp arabuluculuk görevi üstlenmişlerdir. Kurtuba'daki Hristiyanları temsil eden ve Müslümanların hükümetinde önemli bir pozisyonda çalışan Isaac de bu din adamlarından biridir.²² Eulogius, *Memoriale sanctorum* isimli eserinde Isaac'ı, idari bir pozisyonda görev yapan biri olarak nitelemiştir (*exceptor reipublicae*).²³ Isaac, Kurtuba'daki sarayın önüne gelerek yetkili Müslümanlardan biriyle görüşme talep etmiştir. Ardından Hz. Peygamber ve İslam hakkında yanlış ve hatalı konuşmaya başlayınca Müslümanlar önce onun sarhoş olduğunu sanmışlar fakat o tutumunu sürdürmeye devam edince yetkililer tarafından idam cezasına çarptırılmıştır. Perfectus'un tersine Isaac'ın idamı toplumda yankı uyandırması açısından önemlidir çünkü onun hemen ardından birkaç Hristiyan daha aynı suçtan idam edilmişlerdir. Bu bağlamda, 850 ile 859 yılları arasında işlenen suçların ve meydana gelen idamların bir düzen içerisinde gerçekleştiği söylenemez. Diğer taraftan, Perfectus ve Isaac İslam dinine karşı suç işledikleri için idam edilmiş olsalar da Eulogius'un anlatısında vurguladığı şekliyle, Isaac bu hareketi kasten, yani Müslümanlardan bir tahrik olmadan yapmıştır. Fakat Perfectus olayında, Müslümanlar onu kışkırtan kişiler olarak sunulmaktadırlar. Bu durum Isaac'ı, Eulogius'a göre özel bir kategoriye sokmaktadır, zira aslında o kendi idam sürecini kendi hazırlamıştır. Bu yüzden hareketin ilk şehidi

¹⁸ Kurtuba Martir Hareketinin lideri konumunda olan Eulogius'un hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Eğitiminin bir kısmını St. Zoylus'un başrahibi Speraindeo'dan almıştır. Önce diyakoz, sonra rahip olduğu ve Pamplona'ya kadar yarımada'nın kuzeyine seyahat ettiği bilinmektedir. John Tolan, "Eulogius of Cordova" içinde *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 1 (600-900)* ed. David Thomas ve Barbara Roggema (Leiden: Brill, 2009), 679. Eulogius hakkında ayrıca bkz. Francisco Javier Simonet, *Historia de los mozárabes de España: deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores cristianos y árabes* (Madrid: Establecimiento Tipográfico de la Viuda e Hijos de M. Tello, 1897-1903). 381-399.

¹⁹ Kati Ihnat, "The Martyrs of Cordoba: Debates around a curious case of medieval martyrdom" *History Compass*, 18 (1) (2019): 1-15. 1-2.

²⁰ *Corpus scriptorum Muzarabizorum II*, ed. Juan Gil (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973), 398-400.

²¹ Kenneth Baxter Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain* (Liverpool: Liverpool University Press, 1990), 25.

²² Aaron T. Hollander, "Blazing Light and Perfect Death: The Martyrs of Cordoba and the Growth of Polemical Holiness" içinde *Contested Spaces, Common Ground: Space and Power Structures in Contemporary Multireligious Societies* ed. Ulrich Winkler, Lidia Rodriguez Fernandez ve Oddbjorn Leirvik (Leiden: Brill, 2016), 204.

²³ *Corpus scriptorum Muzarabizorum II*, 402.

olarak Isaac de görülebilmektedir.²⁴ Isaac'ın ölümünün ardından kırk sekiz saat içerisinde altı Hristiyan'ın daha aynı suçtan idam edilmesi Müslüman yetkililerin ve Kurtuba'daki Hristiyanların şaşkınlığına yol açmış olmalıdır.²⁵

859 yılına kadar farklı tarihlerde idamlar birbirini izlemiştir. 11 Mart 859 tarihinde ise Eulogius'un kendisi idam edilmiştir. Onun idam nedeni, Müslüman bir aileden gelen Leocritia isimli genç bir kızın din değiştirmesini teşvik etmek ve kızı yetkililerden saklamaktır. Eulogius bu hareketi nedeniyle tutuklandığında arayan herkese inancın ışığını yaymaktan başka seçeneği olmadığı gerekçesiyle kendini savunmuştur.²⁶ 14-15 Mart 859 tarihinde idam edilen Leocritia, hareket kapsamında infaz edilen son kişidir. İdam gerekçesi ise İslam'ı terk etmesidir.

Kurtuba Martir Hareketi adı altında idam edilen Hristiyanların suç nedenleri büyük oranda benzerlik taşımaktadır. Bu nedenler, İslam'a veya Peygamber'e karşı ağır ithamlarda bulunup küfretmek ve dinden dönmektir. Hareket kapsamında idam edilen Hristiyanların yarısından fazlasını rahip ve rahibeler oluşturmaktadır.²⁷ Yukarıda belirttiğimiz gibi, idam edilenler hakkındaki bilgilerimiz Eulogius'un anlatılarına dayanmakta ve o da idam edilen Hristiyanların çoğunluğunun ruhban zümresinden olduğunu belirtmektedir. İdam edilenler sadece din adamları değildir. Bunlar arasında farklı dini benimseyen ailelerin/çiftlerin çocukları da bulunmaktadır ve hareket ortaya çıktığı sırada farklı yapıdaki aileler içerisinde kargaşa yaşanmış olması da oldukça muhtemeldir.²⁸ İdam edilenlerden sonuncusu olan Leocritia isimli kız, Müslüman bir aileden gelmesine rağmen din değiştirdiği için idam edilmiştir. Harekete katılan Hristiyanların tutumları, yarımada'nın büyük kısmını yaklaşık bir buçuk asır yöneten Müslüman kuvvetler tarafından düzeni sarsma ve ayrılıkçı hareketlere yol açma olarak yorumlanmış olmalıdır.

Kurtuba Martir Hareketine karşı şehirdeki Hristiyan kesimin çoğunluğunun tavrı da dikkate değerdir. Aslında alıntı yaptığımız Paulus Alvarus'un sözleri dikkate alındığında, başlangıçta yarımada'da herhangi bir sürtüşme ortamının var olduğunu söyleyemeyiz. Bu bağlamda hareket, Kurtuba'daki pek çok Hristiyan tarafından toplumsal uyumun istenmeyen bir şekilde bozulması anlamına gelmektedir.²⁹ Kurtuba'daki yetkili Hristiyan din adamları da hareketin taraftarı olmamıştır. Kurtuba Kilisesi, idam edilenlere karşı olumsuz bir tavır sergilemiş ve hareketin bastırılmasına yardımcı olmuştur.³⁰ Dahası, Paulus Alvarus'un kendi eserinde ifade ettiğine göre, Kurtuba piskoposu Reccafredus, hareketin lideri konumundaki Eulogius'u ve destekçilerini tutuklatıp hapse attırmıştır.³¹ Böylece, Kurtubalı Hristiyanların çoğunluğu sorun çıkaran fanatikler olarak gördükleri bu kişilere düşmanca yaklaşmışlardır.³² Kurtuba'daki yetkili din adamlarının, hareketin destekçisi olmaması ve hareketi kınamaları, Hristiyan halkın çoğunluğunun harekete karşı olumsuz bir tavır göstermesi bakımından oldukça mühimdir. Kurtuba'nın ileri gelen din adamları, muhtemelen konumlarının risk altında olduğunu fark edip Müslüman yöneticilerle aynı safta yer almışlar ve Hristiyan-Müslüman ilişkilerini sekteye uğratacak bu hareketi, toplumda karışıklığa ve sürtüşmeye neden olabileceği için lanetlemişlerdir.³³ Sonuç olarak Kurtuba Martir Hareketi Hristiyan toplumundan bile destek görmemiştir.

²⁴ Richard Fletcher, *Moorish Spain* (Berkeley: University of California Press, 1993), 38.

²⁵ Kenneth Baxter Wolf, *The Eulogius Corpus* (Liverpool: Liverpool University Press, 2019), 20-21. Amerikalı tarihçi Kenneth Baxter Wolf (1957-), belirtilen eserinde Eulogius'un anlatılarını ve Paulus Alvarus'un Eulogius hakkında kaleme aldığı *Vita Eulogii* (*Eulogius'un Hayatı*) isimli eserini açıklamalı bir şekilde İngilizceye çevirmiştir.

²⁶ Wolf, *The Eulogius*, 65.

²⁷ İdam edilen Hristiyanların kimlikleri ve ölüm nedenlerine dair bkz. Wolf, *The Eulogius*, 370-375.

²⁸ Jessica A. Coope, *The Martyrs of Cordoba: Community and Family Conflict in an Age of Mass Conversion* (United States of America: University of Nebraska Press, 1995). 28-29, Jessica Coope, belirtilen çalışmada farklı dinden olan aileleri incelemiştir.

²⁹ Charles L. Tieszen, "From Invitation to Provocation: "Holy Cruelty" as Christian Mission in Ninth-Century Cordoba", *Al-Masaq*, 24 (1), (2012): 21-33. 23.

³⁰ Ann Christys, "St-Germain des-Pres, St Vincent and the martyrs of Cordoba" *Early Medieval Europe*, 7 (2) (1998): 199-216. 205-206.

³¹ *Corpus scriptorum Muzarabicorum I*, 332.

³² Tolan, "Eulogius", 679.

³³ Hollander, "Blazing Light", 205.

3. Kurtuba Martir Hareketine Dair Geriye Kalan Kaynaklar İslam Algısı Üzerine Neler Söyler?

Ortaçağ'da Batı'daki İslam algısı hakkında, özellikle Pirene Dağları'nın kuzeyinde, 11. yüzyılın sonlarına kadar bildiklerimiz kısıtlıdır. Dahası, bir din olarak İslam hakkında tutarlı bir yaklaşım 13. yüzyılın başlarına kadar oluşmamış ve Fransa'nın kuzeyindeki önemli düşünce merkezlerinin teologları için İslam, yabancı ve soyut bir fenomen olarak kalmıştır.³⁴ Muhtemelen, Birinci Haçlı Seferi sonucunda Batı dünyasının Müslümanlar ile etkileşimin ivme kazanmasıyla iki taraf da birbirini daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Kutsal Topraklarda kurulan Hristiyan kontluklar ve krallıklar aracılığıyla da Müslüman dünyası ile Hristiyan dünyası arasındaki etkileşim artış göstermiştir.

İber Yarımadası'nda ise Müslümanlar ve Hristiyanlar 8. yüzyılın başlarından itibaren uzun süre bir arada yaşamışlardır. Eulogius anlatılarını her ne kadar taraflı bir bakış açısıyla yazmış olsa da onun İslam ve Hz. Peygamber hakkındaki görüşleri 9. yüzyılın ortasında Kurtuba'da en azından bir grup Hristiyan'ın İslam'a dair görüşlerini yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Ayrıca bu bakış açısının o dönemin bir ürünü olduğu da unutulmamalıdır. Eulogius'un en uzun eseri ve Kurtuba Martir Hareketinin anlaşılabilmesi için en önemli kaynak *Memoriale sanctorum*'dur (*Azizlerin Hatırası*). Eulogius, *Memoriale sanctorum* isimli eserini öncelikle idam edilen Hristiyanların hikayelerini anlatmak ve onları savunmak için yazmıştır. Ayrıca o, eserinde İslam ve Hz. Peygamber hakkındaki düşüncelerini de dile getirmiştir. Eulogius, Hz. Peygamberi insanları yanlış yola sürükleyen yalancı biri olarak görmekte ve onu büyücü olarak niteleyip, cennetin güzel kadınlarla dolu olduğunu kendi toplumuna öğrettiğini dile getirmektedir.³⁵ Cennet tasviri üzerinden İslam dinine karşı yapılan saldırılar, Hristiyan din adamlarının sıklıkla başvurdukları ve kullandıkları bir araçtır.³⁶ Eserin farklı sayfalarında bu olumsuz anlatı devam etmektedir.

Eulogius'un diğer eseri, idam edilecek olan Hristiyanların harekete sadık kalmalarını amaçlayan ve öğütler içeren *Documentum martyriale* (*Şehitlik Öğretisi*) isimli kitabıdır. Eser, Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara kötü muamelede bulunduğu dönemlerde Tertullian (240?) ve Origen (ö.253) gibi kilise liderleri tarafından yazılan öğüt verici anlatıların bir örneğidir.³⁷ *Documentum martyriale* isimli eserde Hz. Peygamber, şeytanın hizmetkârı ve ölümün ve mahvoluşun oğlu olarak sunulmaktadır.³⁸ Hz. Peygamberi şeytan ile ilişkilendirmek, Batı'da daha sonraki dönemlerde de onu nitelerken başvuru yöntemlerinden biri olacaktır.³⁹

Eulogius, *Liber apologeticus martyrum* (*Şehitleri Müdafaa*) isimli anlatısında ise irtidat edip dini kimliklerini reddeden Rudericus (13 Mart 857) ve Salomon (13 Mart 857) isimli iki Hristiyan'ı anlatmaktadır. Eserin önemli olarak görülen tarafı, Hz. Peygamberin bilinen en eski Latince biyografisi olan *Istoria de Mohameth*'in (*Muhammed'in Tarihi*) Eulogius tarafından kitaba dahil edilmesidir. *Istoria de Mohameth*, Peygamberin kötü bir tasvirinin sunulduğu, anonim olarak yazılan Batı'daki en erken tarihli metinlerden biridir. Eulogius'un 850 yılında yarımada'nın kuzeyine seyahati sırasında Navarra'daki Leyre Manastırı'nda bulunduğu *Istoria de Mohameth*, bağımsız bir metin olarak günümüze

³⁴ Brian A. Catlos, *Muslims of Medieval Latin Christendom, c.1050-1614* (United Kingdom: Cambridge University Press, 2014), 326.

³⁵ *Corpus scriptorum Muzarabicorum II*, 414.

³⁶ Örneğin, İber Yarımadası'nda doğan ve vefat eden Dominiken rahip Ramon Marti (ö.1285), Hz. Peygamberin hayatına kısaca yer verdiği "*De Seta Machometi o De origine, Progressu, et fine Machometi et quadruplici reprobatione prophetiae eius*" isimli eserinde, Hz. Peygamber'e odaklanıp onu sahte bir peygamber olarak göstermeye çalışmakta ve Hristiyanlıktaki cennet tasviri ile İslamiyetteki cennet tasvirini karşılaştırıp, bunun üzerinden olumsuz bir anlatı ortaya koymaktadır. Ramón Marti, "De Seta Machometi o De origine, Progressu, et fine Machometi et quadruplici reprobatione prophetiae eius", ed. ve çev. Joseph Hernando I Delgado, *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* 4, (1983): 9-63. 30.

³⁷ Wolf, *The Eulogius*, 297.

³⁸ *Corpus scriptorum Muzarabicorum II*, 469.

³⁹ Doğu'ya yaptığı seyahatlerle tanınan İtalyan keşiş ve misyoner Ricoldus a Monte Crucis (1242-1320), Müslümanlar hakkında yazdığı *Liber contra legem Sarracenorum* isimli eserinde Hz. Peygamber'i şeytan ile ilişkilendirmektedir. Eserde Hz. Peygamber, Ricoldus'un saldırısının odak noktasını oluşturmaktadır. Michelina Di Cesare, "Riccoldo of Monte di Croce, Letters to the Triumphant Church; Against the Law of the Saracens; Book of the Pilgrimage" içinde *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory* (Berlin: De Gruyter, 2012), 381-382, 390.

ulaşmamış, ancak daha sonra iki metne dahil edilmiştir.⁴⁰ Bu metinler, Eulogius'un *Liber apologeticus martyrum*'u ve 883 yılında Asturias Krallığı'nda yazılan *Crónica Prophetica* (Kehanet Kroniği) 'dir.

Istoria de Mohameth isimli anlatı, Peygamber'in hayatı ile başlamaktadır. O, eserde sahte bir peygamber ve Deccal'in habercisi olarak sunulmaktadır. Metinden, yazarın Hz. Peygamber'in hayatına aşina olduğu anlaşılmaktadır çünkü eserde Hz. Peygamber'in yetim ve tüccar olduğu, dul hamisiyle evlendiği ve orduları savaşa götürdüğü gibi bilgiler yer almaktadır.⁴¹ Metindeki biyografik taslağın içeriği ve Kur'an hakkındaki imalar çoğunlukla Bizanslı vakanüvis Theophanes (ö.818?) ve Şamlı Yuhanna'nın (ö.749) Yunanca yazılarında bulunur, dolayısıyla *Istoria de Mohameth* de büyük olasılıkla Bizans kaynaklarından derlenmiştir.⁴² Dahası, 8. yüzyılın ortalarında İber Yarımadası'nda yazıldığı düşünülen ve yarımadanın Müslümanlar tarafından fethinde önemli kaynaklar olarak öne çıkan *741 Kroniği* ve *754 Kroniği* isimli anlatılardaki ilk olaylar, Bizans İmparatoru Heraklius'un (ö.641) tahta geçmesiyle başlamaktadır.⁴³ Her iki anlatıda da Peygamber'in ortaya çıkışı Heraklius'un zamanına tarihlendirilmektedir. Bu durum *Istoria de Mohameth* için de geçerlidir. Bu bağlamda, eserin 8. yüzyıldan sonra İber Yarımadası'nda yazıldığı veya yarımada kökenli biri tarafından kaleme alınmış olabileceği söylenebilir.⁴⁴

Yukarıda belirttiğimiz gibi Eulogius, *Istoria de Mohameth*'i kendi eserine eklemiştir, bu da Eulogius'un anlatıları arasında Hz. Peygamber hakkındaki en olumsuz tasvirlerin *Liber apologeticus martyrum*'da bulunduğunu göstermektedir. Eserde, Hz. Peygamber'e tefecilik suçlaması yapılmakta ve şehvet konusunda Hz. Peygamber'e dair olumsuz ifadeler bulunmaktadır.⁴⁵ Diğer eserlerde olduğu gibi bu eserde de Hz. Peygamber, şeytan ile ilişkilendirilmekte ve şeytanın kışkırtmasıyla yeni bir batıl inanç mezhebi kuran kişi olarak nitelendirilmektedir.⁴⁶ Eulogius'un anlatılarının hemen hepsi Hz. Peygamber'i karalama üzerinden şekillenmektedir. Onun Paulus Alvarus'a ve Pamplona piskoposu Wiliesindus'a yazdığı mektuplarından oluşan *Epistolae* isimli eseri de Peygamber'den az bahsetmekle beraber içeriği itibarıyla aynı çerçevededir.

Eulogius, yazdıklarında doğrudan İslam hakkında görüşlerini dile getirmekten ziyade özellikle Hz. Peygamber'in kişiliği, yaptıkları ve eşi üzerinden olumsuz bir anlatıya başvurmıştır. Bunu da Hz. Peygamberi şeytan ile ilişkilendirerek ve onu yanlış ve yalancı biri olarak göstererek yapmıştır. Eulogius'un düşüncelerini Kurtuba'daki ya da yarımada'daki tüm Hristiyanların görüşleriyle bağdaştırmak elbette doğru değildir. Martir hareketi bile toplumda kendine yer bulmamıştır. Fakat onun yazdıkları, İslam ve Peygamber'e dair dönemin ve dar bir kesimin düşünce yapısını göstermesi bakımından önemlidir.

4. Kurtuba Martir Hareketinin Yarımada'daki Yansıması Nasıl Olmuştur? Ve Hareketin Ardından Din Değiştirme Eğiliminde Ölçülebilir Bir Değişiklik Olmuş Mudur?

11 Mart 859 yılında idam edilen Eulogius'un kalıtları, 884 yılında Asturias Krallığı'na⁴⁷ taşınmıştır.⁴⁸ Asturias Krallığı, Müslüman hâkimiyetinden sonra, 8. yüzyılın başlarında yarımada

⁴⁰ John Tolan, "Istoria de Mahomet" içinde *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 1 (600-900)* ed. David Thomas ve Barbara Roggema (Leiden: Brill, 2009), 722.

⁴¹ Kenneth Baxter Wolf, "Falsifying the Prophet: Muhammad at the Hands of His Earliest Christian Biographers in the West" içinde *Character Assassination throughout the Ages*, ed. Martijn Icks ve Eric Shiraev (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 107.

⁴² Robert G. Hoyland, "Istoria de Mahomet" içinde *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (United States of America: Gorgias Press, 2019), 400.

⁴³ *741 Kroniği* ve *754 Kroniği*'nin başlangıcındaki olaylar hakkında bkz. *Corpus scriptorum muzarabicorum I*, 8, 16.

⁴⁴ Hoyland, "Istoria", 400-401. *Istoria de Mohameth* isimli eserin İber Yarımadası'nda yazıldığına dair başka bir görüş için bkz. Ann Christys, *Christians in al-Andalus (711-1000)* (New York: Routledge, 2002), 63-64.

⁴⁵ *Corpus scriptorum Muzarabicorum II*, 484.

⁴⁶ *Corpus scriptorum Muzarabicorum II*, 487.

⁴⁷ İber Yarımadası'nın kuzeyinde, Müslüman kuvvetler ile Hristiyanlar arasında 718 yılında gerçekleşen Covadonga Savaşı, yarımada'daki ilk Hristiyan krallık olan Asturias Krallığı'nın kuruluşuna yol açmıştır. Roger Collins, *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000* (London: Macmillan, 1983), 184.

⁴⁸ 883 yılında Asturias kralı III. Alfonso (848-910) ve Endülüs Emiri I. Muhammed (ö.886) arasında bir barış anlaşması imzalanmış ve Asturias'a gönderilen bir din adamı, yanında Eulogius'un kalıtlarını da götürmüştür. John V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York: Columbia University Press, 2002), 98.

kurulan ilk Hristiyan krallıktır.⁴⁹ 880'li yıllarda Asturias Krallığı'nda bir kimlik inşa etmek amacıyla ve muhtemelen Asturias kralı III. Alfonso'nun (848-910) himayesinde *Chronica Adefonsi tertii regis* (Kral III. Alfonso Kroniği), *Crónica Albeldense* (Albelda Kroniği) ve *Crónica Prophetica* (Kehanet Kroniği) isimli anlatılar kaleme alınmıştır. Bu anlatılardan *III. Alfonso Kroniği*, Vizigot Krallığı ile Asturias Krallığı'nda yaşanan gelişmeleri konu almaktadır. Kronikte, Asturias kralları hakkında bilgi verilmekte ve her kralın döneminde yaşanan olaylar sırasıyla aktarılmaktadır. Kroniğin kapsadığı zaman aralığı ise 7. yüzyılın sonlarından 9. yüzyılın sonlarına kadardır. *III. Alfonso Kroniği*'nde, Eulogius veya harekete dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. *Albelda Kroniği*'nde ise 9. yüzyılın sonlarına kadar İber Yarımadası'na hükmedenlerin tarihi kısaca anlatılmakta ve Asturias kralları ile yarımada'daki Müslüman yöneticiler hakkında bilgi verilmektedir. Ancak *Albelda Kroniği*'nde de harekete dair bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Istoria de Mohameth*'den eklemeler yapılan ve 883 yılında yazılan *Kehanet Kroniği*'nde (*Crónica Prophetica*) ise Müslümanların yakında yarımada'dan atılacakları öngörülmekte ve genellikle Müslümanlar hakkında bilgi verilmektedir. Ancak, *Kehanet Kroniği* zaten Eulogius'un kalıntılarının Asturias Krallığı'na taşınmasından önce kaleme alınmıştır. Aslında, Asturias Krallığı'nda yazılan üç anlatı da benzer özellikler taşımalarına rağmen bu anlatılarda Eulogius'a ya da Kurtuba Martir Hareketine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Eulogius'un kalıntıları Asturias Krallığı'na hareketin üzerinden yirmi beş yıl geçtikten sonra taşınmasına rağmen krallıkta yazılan anlatılarda hareket hakkında bilgiye yer verilmemesi mühimdir.⁵⁰ Yarımada'nın kuzeyinde bulunan Oviedo Katedrali'ne taşınan Eulogius'un anlatıları, 16. yüzyılda keşfedilene kadar nispeten dikkat çekmeden kalmıştır.⁵¹

Ortaçağ'da İber Yarımadası hakkında Arap seyyahların ve yazarların anlatıları da yarımada'nın tarihi açısından önemlidir. Bu anlatılarda Eulogius ve harekete dair bilgi olup olmadığı hareketin kapsamı ve sonradan yarımada'daki yansımaları açısından araştırılmaya değerdir. Ortaçağ'da İber Yarımadası tarihi için mühim eserlerin başında *Ahbar Mecmua* gelmektedir. Eser, Tarık bin Ziyad'ın 711 yılında yarımada'ya girmesinden Emevi Halifesi III. Abdurrahman (890-961) devrine kadar yarımada'da yaşanan gelişmeleri aktarmaktadır.⁵² Anonim olan eserde Eulogius'a veya Kurtuba Martir Hareketine dair bilgi bulunmamaktadır.

Endülüslü tarihçi İbnü'l-Kütiyye de (ö.977) yarımada'daki Müslüman hâkimiyetinin ilk 250 yılını anlatan bir tarih eseri kaleme almıştır.⁵³ Fakat bu eserde de harekete dair malumat bulunmamaktadır. Ortaçağ'da İber Yarımadası'nın tarihi hakkında yazan bir başka tarihçi Tunuslu İbnü'l-Kerdebus'tur (ö.1179?). Yazar, fetihten kendi dönemine kadar yarımada hakkında yazmıştır⁵⁴ fakat Kardabus'un eserinde de hareketten bahsedilmemektedir. Son olarak, Endülüs tarihi hakkında yazan ve önemli bir kaynak olarak görülen Cezayirli tarihçi Ahmed el-Makkari'nin (1577-1632) eserinde⁵⁵ de harekete dair bilgi bulunmamaktadır.

Asturias Krallığı'nda yazılan anlatılarda ve inceleyebildiğimiz birkaç Arap seyyahın ve tarihçinin yazdıkları eserlerde Kurtuba Martir Hareketi ve Eulogius hakkında bilgi bulunmaması, hareketin büyük bir etkiye yol açmadığını bir kere daha ortaya koymaktadır. Yarımada'nın kuzeyindeki ve güneyindeki anlatılar hareket hakkında sessiz kalmaktadırlar. Arap tarihçilerin eserlerinde harekete dair bilgi bulunmaması anlaşılabilir çünkü ele aldığımız eserler hareketten yaklaşık bir asır veya daha fazla bir

⁴⁹ Roger Collins, "Spain: The Northern Kingdoms and The Basques, 711-910" içinde *The New Cambridge Medieval History: Volume II c.700-c.900* ed. Rosamond McKitterick (United Kingdom: Cambridge University Press, 1995). 272-290. 275. İlk bölümde ele aldığımız, Müslüman hakimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan ve Müslümanlarla iletişim halinde olan Hristiyan tebaadan ve mühtedilerden farklı olarak, Asturias Krallığı'nda yaşayan Hristiyanlar bulunmaktadır.

⁵⁰ Asturias Krallığı'nda yazılan üç anlatıya da ulaşmak için bkz. *Crónicas astorianas* ed. Juan Gil Fernandez (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1985).

⁵¹ İhnat, "The Martyrs of Cordoba", 2-3.

⁵² *Ahbar Mecmua* isimli eser yazar David James tarafından İngilizceye çevrilmiştir. David James, *A History of Early Al-Andalus: The Akhbar majmu'a* (United Kingdom: Routledge, 2012).

⁵³ İbnü'l-Kütiyye'nin eseri de David James tarafından İngilizceye çevrilmiştir. David James, *Early Islamic Spain: The History of Ibn al-Qutiya* (United Kingdom: Routledge, 2009).

⁵⁴ İbnü'l-Kerdebus'un eseri İspanyol tarihçi Felipe Mailló Salgado (1944-) tarafından İspanyolcaya çevrilmiştir. İbnü'l-Kerdebus, *Historia de al-Andalus* çev. Felipe Mailló Salgado (Madrid: Akal, 1986).

⁵⁵ Ahmed Ibn Muhammed Al-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain, Vol. 2 of 2: Extracted from the Nafhu-T-Tib Min Ghosni-L-Andalusi-R-Rattib Wa Târikh Lisânu-D-Din Ibni-L-Khattib*, çev. Pascual de Gayangos (United States of America: Johnson Reprint Corporation, 1964).

zaman sonra yazılmışlardır. Ancak, Asturias Krallığı'nda yazılan anlatıların sessiz kalması dikkat çekicidir. Şaşırtıcı bir şekilde gerek Asturias Krallığı'ndaki anlatılarda gerek yarımada'da sonraki yazarlar tarafından kaleme alınan eserlerde hareket hakkında neredeyse hiç bahsedilmemiştir.⁵⁶ Hareket muhtemelen merkez olarak görülen Kurtuba'da dar bir Hristiyan kitle tarafından benimsenmiştir. Bu çerçevede, yukarıda ortaya konulmaya çalışıldığı gibi, Kurtuba Martir Hareketinin yarımada'daki Hristiyan toplum ve İslamiyeti benimseyen Hristiyanlar üzerinde büyük bir etkiye yol açmadığı söylenebilir.

SONUÇ

İber Yarımadası'ndaki Müslümanların yönetim merkezi olan Kurtuba şehrinde 9. yüzyılın başlarından itibaren İslamiyet'i kabul edenlerin sayısında artış meydana gelmiştir. Bunun yanında, yarımada'daki Hristiyan halktan bazıları da Müslüman Araplar gibi giyinmeye, Arapça öğrenmeye ve Arap gelenek-göreneklerini benimsemeye başlamışlardır. Bu duruma karşılık, yarımada'daki Hristiyan toplumdaki dar bir kesim öne çıkıp kendi kimliklerini kaybetmeye başladıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu tepki sırasında, İslam dinine ve Peygamber'e kasten küfredip hakaret etmişler ve bunun sonucunda da Müslüman yöneticilerin emriyle idam edilmişlerdir. 850 ile 859 yılları arasında yaklaşık kırk sekiz Hristiyan'ın İslam dinine ve Peygamber'e hakaret etmeleri ve irtidat etmeleri yüzünden idam edilmeleriyle sonuçlanan bu hareket Kurtuba Martir Hareketi olarak bilinmektedir.

Harekete dair bildiklerimiz, kendisi de 859 yılında idam edilen Eulogius isimli bir din adamının ve onun ruhban zümresinden olmayan dostu Paulus Alvarus'un yazdıklarına dayanmaktadır. Bu anlatılar taraflı bir bakış açısı ile yazılmış olsalar da Ortaçağ'da İber Yarımadası'nda bir grup Hristiyan'ın İslam ve Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerini yansıtmaları bakımından önemlidirler. Eulogius'un kaleme aldığı anlatılarda Peygamber'e dair olumsuz ifadeler yoğun şekilde görülmektedir. Değerlendirdiğimiz kaynaklarda Hz. Peygamber, büyüculükle, yalancılıkla, şehvetle, şeytanla, tefecilikle ilişkilendirilmektedir. Aslında bu tasvirlerle Ortaçağ'da Batı'da Hz. Peygamber hakkında sıklıkla başvurulmuştur. Eulogius da kendi döneminin görüşlerini anlatılarına yansıtmıştır.

Hristiyan toplumda bir tepki yaratmak amacıyla ortaya çıkan Kurtuba Martir Hareketi, Kurtuba'daki Hristiyan toplum tarafından destek görmemiş ve Kurtubalı Hristiyanların büyük bir kısmı sorun çıkaran fanatikler olarak gördükleri bu kişilerle aralarına mesafe koymuşlardır. Dahası, Kurtuba piskoposu, hareketin lideri olan Eulogius'u ve destekçilerini hapse attırmıştır. Hareket, Müslümanların ve Hristiyanların bir arada yaşadığı bir toplumda, kargaşaya yol açması nedeniyle lanetlenmiştir. Sonuç olarak Kurtuba Martir Hareketi, yarımada'daki Hristiyan toplumdaki destek görmemiştir. Dahası, Eulogius ve Paulus Alvarus'un anlatıları dışında, hareket hakkında doğrudan bilgi içeren kaynak da bulunmamaktadır. 859 yılında idam edilen Eulogius'un kalıtları 884 yılında Asturias Krallığı'na taşınmıştır. Fakat, gerek 880'li yıllarda Asturias Krallığı'nda kaleme alınan anlatılarda gerekse daha sonra İber Yarımadası'nda yazılan eserlerde harekete ve Eulogius'a dair bilgi bulunmamaktadır. Bu konu hakkında kaynakların sessiz kalması, hareketin sonradan da sönük kaldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Kurtuba Martir Hareketinin yarımada'daki Hristiyan toplumda ve İslamiyeti benimseyenler arasında herhangi bir etkiye yol açmadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Al-Makkari, Ahmed Ibn Muhammed. *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain, Vol. 2 of 2:*

Extracted from the Nafhu-T-Tib Min Ghosni-L-Andalusi-R-Rattib Wa Tarih Lisánu-D-Din Ibni-L

Khattib. Çev. Pascual de Gayangos, United States of America: Johnson Reprint Corporation, 1964.

Crónicas asturianas. Ed. Juan Gil Fernandez, Oviedo: Universidad de Oviedo, 1985.

Corpus scriptorum Muzarabicorum I-II. Ed. Juan Gil, Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973.

⁵⁶ Tolan, *Saracens*, 100.

- James, David. *A History of Early Al-Andalus: The Akhbar majmu'a*. United Kingdom: Routledge, 2012.
- James, David. *Early Islamic Spain: The History of Ibn al-Qutiya*. United Kingdom: Routledge, 2009.
- İbnü'l-Kerdebus. *Historia de al-Andalus*. Çev. Felipe Maillo Salgado, Madrid: Akal, 1986.
- Ramón Martí. “De Seta Machometi o De origine, Progressu, et fine Machometi et quadruplici reprobatione prophetiae eius”. Ed. ve Çev. Joseph Hernando i Delgado. *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* 4, (1983): 9-63.

Araştırma Eserleri

- Barbero, A. ve M. Vigil. *Sobre los origenes sociales de la Reconquista*. Barselona: Ariel, 1984.
- Barbero, A. ve M. I. Loring, “The Catholic Visigothic Kingdom” içinde *The New Cambridge Medieval History: Volume I c.500-c.700*. Ed. Paul Fouracre. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Bilgin, Feridun. “Hristiyan Fedâiler: Dokuzuncu yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlif Hareket” *History Studies International Journal of History*, 8 (4), 2016. 19-32.
- Bulliet, Richard. *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*. United States of America: Harvard University Press, 1979.
- Catlos, Brian A. *Muslims of Medieval Latin Christendom, c.1050-1614*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2014.
- Christys, Ann. *Christians in al-Andalus (711-1000)*. New York: Routledge, 2002.
- Christys, Ann. “St-Germain des-Pres, St Vincent and the martyrs of Cordoba” *Early Medieval Europe*. 7 (2), 1998. 199-216.
- Collins, Roger. *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000*. London: Macmillan, 1983.
- Collins, Roger. “Spain: The Northern Kingdoms and The Basques, 711-910” içinde *The New Cambridge Medieval History: Volume II c.700-c.900*. Ed. Rosamond McKitterick. United Kingdom: Cambridge University Press, 1995.
- Collins, Roger. *The Arap Conquest of Spain, 710-797*. United Kingdom: Blackwell Publishers Ltd, 1989.
- Collins Roger. *Visigothic Spain 409-711*. United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Coope, Jessica A. “Religious and Cultural Conversion to Islam in Ninth-Century Umayyad” *Journal of World History*. 4 (1), 1993. 47-68.
- Coope, Jessica A. *The Martyrs of Cordoba: Community and Family Conflict in an Age of Mass Conversion*. United States of America: University of Nebraska Press, 1995.
- Di Cesare, Michelina. “Riccoldo of Monte di Croce, Letters to the Triumphant Church; Against the Law of the Saracens; Book of the Pilgrimage” içinde *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory*. Berlin: De Gruyter, 2012.
- Erkal, Mehmet. “Cizye” *TDV İA*. Cilt: 8, 1993. 42-45.
- Fletcher, Richard. *Moorish Spain*. Berkeley: University of California Press, 1993.

- Glick, Thomas F. *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1979.
- Hollander, Aaron T. “Blazing Light and Perfect Death: The Martyrs of Cordoba and the Growth of Polemical Holiness” içinde *Contested Spaces, Common Ground: Space and Power Structures in Contemporary Multireligious Societies*. Ed. Ulrich Winkler, Lidia Rodriguez Fernandez ve Oddbjorn Leirvik. Leiden: Brill, 2016.
- Hoyland, Robert G. “Istoria de Mahomet” içinde *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. United States of America: Gorgias Press, 2019.
- Ihnat, Kati. “The Martyrs of Cordoba: Debates around a curious case of medieval martyrdom” *History Compass*. 18 (1), 2019. 1-15.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *TDV İA. Cilt: 35*, 2008. 88-91.
- Kennedy, Hugh. *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*. New York: Routledge, 2014.
- Köse, Ali. “İhtida”. *TDV İA. Cilt: 21*, 2000. 554-558.
- Menocal, Maria Rosa. *Dünyanın İncisi: Endülüs, Orta Çağ İspanyasında Ortak Yaşama Kültürü*. Çev. Sinan Coşkun. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Morera, Dario Fernandez. *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain*. Wilmington: ISI Books, 2016.
- Portass, Robert. “Early medieval Spain, 800-1100: the Christian kingdoms and al-Andalus” içinde *Debating medieval Europe: The early Middle Ages, c. 450-c. 1050*. Ed. Stephen Mossman. Manchester: Manchester University Press, 2020.
- Safran, Janina M. “Identity and Differentiation in Ninth-Century al-Andalus” *Speculum*. 76 (3), 2001. 573-598.
- Simonet, Francisco Javier. *Historia de los mozárabes de España: deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores cristianos y árabes*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de la Viuda e Hijos de M. Tello, 1897-1903.
- Şanal, Enes. “Arapça Konuşan Hristiyanlar: Mozaraplar’ın Endülüs Bilim Hayatına Katkıları (X. Asır)” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38 (2), (2023): 719-750.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs: Cihat, Reconquista, Convivencia*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Tieszen, Charles L. “From Invitation to Provocation: “Holy Cruelty” as Christian Mission in Ninth-Century Cordoba”. *Al-Masaq*, 24 (1), 2012. 21-33.

- Tolan, John. “Eulogius of Cordova” içinde *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 1 (600-900)*. Ed. David Thomas ve Barbara Roggema. Leiden: Brill, 2009.
- Tolan, John. “Istoria de Mahomet” içinde *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 1 (600-900)*. Ed. David Thomas ve Barbara Roggema. Leiden: Brill, 2009.
- Tolan, John V. *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*. New York: Columbia University Press, 2002.
- Wolf, Kenneth B. “MOZARABS” içinde *Medieval Iberia: An Encyclopedia*. Ed. E. Michael Gerli. New York: Routledge, 2013.
- Wolf, Kenneth Baxter. *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*. Liverpool: Liverpool University Press, 1990.
- Wolf, Kenneth Baxter. “Falsifying the Prophet: Muhammad at the Hands of His Earliest Christian Biographers in the West” içinde *Character Assassination throughout the Ages*. Ed. Martijn Icks ve Eric Shiraev. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Wolf, Kenneth Baxter. *The Eulogius Corpus*. Liverpool: Liverpool University Press, 2019.